

експресивізації художніх контекстів, репрезентуючи три емотивно-аксіологічні площини – позитивну, негативну та амбівалентну. У художньому світі М. Коцюбинського кольорономени належать до пріоритетних виражально-зображальних засобів, вони виступають семантичними, асоціативно-образними, стилістичними та стильовими маркерами ідіолекту письменника, об'єктивують його індивідуально-авторську мовну картину світу.

Тетяна Вільчинська

КОНЦЕПТ «ЧОРТ» У ТВОРЧОСТІ М. КОЦЮБИНСЬКОГО: ОСОБЛИВОСТІ НОМІНАЦІЇ

Лінгвокогнітивний статус номінації *чорт* як сакрально-хтонічного концепту у сучасній українській лінгвістиці дискусійний. Більшість учених вважають його власне сакральним (божественним), зараховуючи до сфери релігійних, натомість дослідники міфопоетичного глибинний зміст сакрального вбачають у тому, що воно охоплює все те, що перевищує людські знання та можливості, а отже, спонукає до покори, породжує страх, а відтак пропонують розглядати в його межах і сакрально-хтонічне (Р. Каюа, Н. В. Слухай, М. В. Скаб та ін.).

Образ чорта здавна належить до тих, які збуджували творчу фантазію письменників. Це, з одного боку, сприяло збереженню в національній культурі різноманітної інформації про демоносилу, а з іншого – зумовлювало розмивання цілісності демонообразів, зневизначення їхніх портретних, акціональних, темпоральних характеристик і втрату багатьох народних назв цих реалій, заступання їх іншими найменуваннями з художніх текстів. Тому сьогодні, незважаючи на значну кількість публікацій про українську демонологію, відчуваємо недостатність відповідної наукової інформації. А отже, лінгвістичне осмислення проблем української демонології ще чекає на своїх дослідників.

Повість М. Коцюбинського «Тіні забутих предків» засвідчує інтерес автора до демонології як одного з виявів зв'язку людини з природою, до ірреального як органічного складника того-таки реального (В. Шевчук). Психологізуючи оповідь, М. Коцюбинський часто зображав дійсність крізь призму трагічного світовідчуття, писав про людську роздвоєність, непевність, глибокий песимізм, історичну невизначеність. Саме такими мотивами пройнята його повість «Тіні забутих предків». Рельєфно виписані в ній хтонічні образи реконструюють і окремі елементи, й цілі комплекси давніх уявлень про Всесвіт, про взаємодію людського, тваринного та рослинного світів зі світом богів та «нижнім світом», де мешкають предки.

Принципова новизна поетики М. Коцюбинського – у манері переломлення описуваного через призму внутрішніх переживань персонажів. Визначальною в цих описах стає не зовнішня описовість фактів, а зосередження на етноархетипах, до яких належить концепт «чорт».

Образ чорта в народних віруваннях витворився надзвичайно рано і базується насамперед на розумінні безсмертного чорта, що втілює нечисту силу, яка водиться у безлюдних та нечистих місцях, є невидимою, але здатною до перевтілень, проте частіше з'являється у вигляді звіроподібної істоти – чорної, волохатої, з ріжками, кігтями і хвостом, здебільшого неприхильної до людей (Огієнко І. Дохристиянські вірування українського народу: історико-релігійна монографія. – К., 1991. – С. 138-139). Вважаючи чорта «універсальним втіленням сил хтонічного світу» (Н. В. Слухай), науковці зауважують, що його розуміння зазнало значних змін із прийняттям християнства (Е. В. Помєранцева), тому пропонують інтерпретувати у двох культурних сценаріях – язичницькому і християнському.

Якщо язичництво наприкінці свого існування зводило усю нечисту силу «під один знаменник чорта» (В. М. Гнатюк), то в християнстві сатана стає головним над бісами та здійснює керівництво над ними (Ю. К. Степанов). Так витворився новий тип демонської сили, яка у християнському сценарії зазвичай уособлює лише злих духів, що виступають тепер не лише проти людей, а й проти Бога. «Український народ, – писав І. Нечуй-Левицький, – у своєму світогляді змішав давній поганський

погляд на темну силу з християнськими образами чортів, а з тієї мішанини народився в народній фантазії новий тип темної демонської сили» (Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. – К., 1992. – С. 55). Саме таким постає концептуалізований образ чорта в повісті «Тіні забутих предків».

Оскільки образ чорта в народних віруваннях витворився надзвичайно рано, то і традиція його називання має давню історію. До найменувань чорта в українській етнолінгвокультурі, крім однойменної назви, належать: *біс, диявол, демон, щезник, злий, сатана, дідько, гаспид, враг, анциболот, антихрист, антипко, анчутка, арідник, лихий, куций, лукавий, рогатий, зла сила, нечиста сила, нечисть, злий дух, нечистий дух* та інші, зокрема діалектні й «спеціальні» слова. Саме язичницький сценарій передбачає розуміння чорта як родового поняття, на позначення якого існує розгалужена система найменувань. Відтак, лексема-гіперонім *чорт* об'єднує низку лексем-гіпонімів. Із-поміж них розрізняють назви чорта за локальною ознакою (*болотяник, анциболот, анциболотник, анцибол, очеретяник, лісовик, лісовка, гайовик, лісун, полісун, бузничий, чугайстер, польовик, польовий, водяний, водяник, той, що греблі рве, попелюх, криничник, мірошник, мельник, пасічник*), за зовнішніми характеристиками (*чорний, куций, куцак, куць, куцан, антипко, пан, паничик, лях, німчик; волохатий, патлатий, хвостатий, рогатий*), за внутрішніми якостями (*злий, лукавий, лихий, клятий, кат, перелесник*) та ін. Для християнського сценарію характерні передусім номени *біс, диявол, сатана антихрист, люцифер*.

Номінативне поле концепту «чорт» у повісті «Тіні забутих предків» охоплює назви і язичницького (*чорт, арідник, щезник, обмінник*), і християнського сценаріїв (*сатана, диявол, біс*), наприклад: *Він заграв пісню, що підслухав у щезника в лісі...* (Цит. за: Коцюбинський М. Збірка творів. – Х., 2008. – С. 328; Далі покликання на сторінку); *арідник мав силу до всього* (С. 311); *А та (земля), що в роті у сатани, росте й собі...* (С. 311). Щодо перших, то вони також представлені різноманітними номенами, зокрема за локальною ознакою, зовнішніми та внутрішніми ознаками тощо.

В українській етнотрадиції відомо чимало переказів, легенд про чорта. За однією з них, створивши землю, ангелів і бісів, зарозумілий Сатана намагається створити власне небо, але архангел Михаїл скидає його і всю нечисту силу на землю. Так з'явилися біси і чорти на землі, зокрема лісовик і чугайстер. Першого з них письменник змальовує побіжно, об'єктивуючи уявлення про нього як господаря лісу, лісового духа: *Знав, ... що в лісах повно лісовиків, які пасуть там свою маржинку: оленів, зайців і серн...* (С. 294). Натомість другий виписаний особливо детально, що засвідчує, з одного боку, знання автором етнографічних, фольклорних матеріалів, а з іншого – вміння по-своєму втілити їх.

Із міфопоетичних, етнокультурних джерел відомо, що *чугайстер* – образ української демонології, який «ходить лісами, блукаючи, і ніхто його не вб'є ані з'їсть, бо так йому пороблено. Одежі не носить ніякої, а шкіра його покрита буйним волоссям» (М. К. Дмитренко). Він нібито ловить лісових нявок і з'їдає їх. Пор. у М. Коцюбинського: *М'яке темне волосся покривало все його тіло... Та Іван зразу його пізнав. Се був веселий **чугайстур**, добрий лісовий дух, що боронить людей од нявок. Він був смертю для них: зловить і роздере* (С. 327). *Чугайстер (чугайстрин)*, як і лісовик, є одним із розпорядників лісу, тому письменник називає його ще *лісовим духом, лісовим чоловіком*, пор.: *Лісовий чоловік грівсь коло ватри та розтирав собі круглий живіт, а Іван думав уперто, яким би чином довше затримать **чугайстра**, щоб Марічка якнайдалі встигла втекти* (С. 328).

Знаковий у повісті також образ *щезника*. Зазначимо, що щезника разом із *домовим, домовиком, хованцем, вихованком, годованцем, дідьком, жировиком, лизуном, скарбником* називають «домашніми духами» (В. М. Гнатюк). У повісті *щезник* асоціюється з *флюярою* – одним із символічних образів-медіаторів між цим світом і потойбічним. Звуки флюяри, проектуючи музику ірреального світу у світ реальний, передають ілюзорність дійсності, де мрії перетворюються на химери. Недаремно музику, якої Іван раніше «ніколи не чув», що «навіть справляла муку», грає щезник: *Але хто грав? Навкруги була пустка, самотній ліс і не видно було живої душі. Іван озирнувся назад,*

на скелі, – і скаменів. На камені, верхи, сидів «той», **щезник**, скривив гостру борідку, нагнув ріжки **і**, **заплющивши очі**, **дув у флюяру** (С. 295).

Відомо, що сила таланту письменника виявляється в умінні передати багато інформації у підтексті: *щось чорне за кожним разом зів'ється туди-сюди – та й шухть під камінь... Він, щез би, глумиться Богові, підставляє свою гузицю, а вівчареві біда: страху набереться, ще й змокне до нитки* (С. 310). Тут об'єктивується субстантив **чорне**, який нерідко вважають евфемістичною заміною слова **чорт**, виводячи від праслов'янського «проклятий» (М. Фасмер). Зовнішні ознаки чорта есплікано і в назвах *кривий* та *сліпий*, напр.: – **Ще кривий!**.. **Ще сліпий!**.. – *піддавав жару Іван. – Го-го! Як танцювати, то танцювати* (С. 328). До номенів на позначення внутрішніх якостей у творі належать *злий* і *лихий*, пор.: *Дивно Іванові, що такі красні гори, такі веселі, а сотворив їх злий* (С. 312).

У повісті відтворено одну з легенд про те, як чорт разом із Богом брав участь у творенні світу і сам був творінням Божим. Саме в цьому контексті автор вживає назви **арідник** і **сатана**: *А то був арідник, ... він був, як Бог, з первовіку. Дав Бог йому руки та й ноги, і ходять вже разом оба побратими... Арідник був здатний до всього, що надумав – зробив... Що є на світі – мудрощі, штудерація всяка, – то все від нього, від сатани* (С. 311–312).

На відміну від християнських постулатів, у народі склалося уявлення про те, що Бог створив тільки духовний світ, рай та душу, а світ видимий і матеріальний створив сатана: землю, рослини, каміння, звірів, птахів, людей. Від сатани пішло все зле і темне, тому з початку світу між добром і злом точиться постійна боротьба. Такі міфи майже до ХХ ст. зберігалися і в українців. І. Нечуй-Левицький, який досліджував народні легенди, стверджував, що і Бог, і сатана вічні й рівні між собою. Тільки з першим пов'язується все духовне, а другому належить матерія (Нечуй-Левицький І. Цит. праця. – С. 79). Пор. у повісті М. Коцюбинського: *Поробив арідник вівці, зробив си скрипку і грає, а вівці пасуться... Де що лиш є – віз, кінь, музика, млин або хата, – все вигадав він...* (С. 312).

Загалом вважають, що лексеми **сатана**, **біс**, **бісиця**, **диявол** в язичницькій картині світу перебувають на периферії.

Відмінність між образами чорта і біса, чорта і диявола дослідники (І. Огієнко, Е. В. Померанцева, Ю. К. Степанов) пояснюють різними уявленнями про них у дохристиянських віруваннях і в християнстві. На думку Ю. К. Степанова, *біс* – це *чорт*, але тільки в церковно-слов'янській традиції, тому, на відміну «від чорта як народного персонажа, він є персонажем у стилі церковної писемної культури» (Степанов Ю. С. Константы: словарь русской культуры. – М., 2004. – С. 865). М. Коцюбинський, актуалізуючи народне вірування про те, як чорти крали чи обмінювали людських дітей на своїх, пише: *Не раз вона з ляком думала навіть, що то ... хитра бісиця встигла обміняти її дитину на своє бісеня* (С. 293).

У народі чорта вголос не прийнято було називати, щоб часом не накликати, тому в етнокультурі збереглося чимало евфемістичних назв на його позначення – від старої *враг* до пізніших *лихий*, *нечистий* (*нечиста*, *вража сила*), *куций*, *клятий*, *лукавий*, *рогатий* та ін. М. Коцюбинський також часто вживає такі найменування: «*Тікай, Марічко ... не бійся, душко ... твій ворог (чугайстир) танцює*», – *співала флюяра* (С. 329); *Довго Микола оповідає. А коли ненароком згадає чорта, Іван хрестить груди під кептарем. Микола ж тоді плює, аби нечистий не мав над ним сили* (С. 312); *Знав, що на світі панує нечиста сила, що ари́дник (злий дух) править усім...* (С. 294).

Про те, що нечистого не можна було згадувати без потреби, свідчать численні паремійні одиниці: *не при хаті згадуючи, наше місце святе, щез би ти* та ін. (Огієнко І. Цит. праця. – С. 138). З-поміж них звертаємо увагу на фразу *цур та пек*, якою М. Коцюбинський виражає застереження, демонструє страх: *Часом біла на полонині плова. Святий Ілля воював з тими – цур їм та пек!* (С. 310). Тут письменник вживає евфемізм *тими*. Зауважимо, що традиція називання чорта за допомогою займенників також досить давня. М. Коцюбинський не відступає від неї, називаючи чорта *він*, *той*, *такий*, наприклад: *На камені, верхи, сидів «той», щезник...* (С. 295).

До вербалізаторів концепту «чорт» належать і ті, що виявляються у позиціях вторинної номінації. Так, з одного боку, автор порівнює чугайстра то з оброслим ведмедем, то зі спітнілим конем, то з *небожем*, напр.: – *Я ще заграю до танцю, – бадьорив*

він чугайстра й сягнув по флюяру за черес. – Ти ще такої не чув, небоже (С. 328), а з іншого – обмінником називає самого Івана, який ще в дитинстві був чудним, чим відрізнявся від інших: тільки Іван все плакав, кричав по ночах, погано ріс і дивився на неню таким глибоким, старече розумним зором, що мати в тривозі одвертала од нього очі... – Ігі на тебе! Ти, обміннику. Щез би у озеро та в тріски!.. (С. 293).

Загалом етнокультурний концепт «чорт» у повісті М. Коцюбинського «Тіні забутих предків» репрезентують численні назви нечистої сили, які показово вербалізують уявлення, що склалися про цей демонологічний образ в українській народній свідомості.

Світлана Бибик

„ТАК ТІЛЬКИ СПРАВЖНІЙ ХУДОЖНИК ЗМОЖЕ ПИСАТИ!” (ЛІНГВОСТИЛІСТИЧНИЙ АНАЛІЗ ОПОВІДАННЯ М. КОЦЮБІНСЬКОГО „ХАРИТЯ”)

Коли у 1898 році Панас Мирний прочитав цикл дитячих оповідань М. Коцюбинського, то у листі до письменника він щодо „Хариті” відзначив: „Та як сказано! Чистою, як кринична вода, народною мовою; яскравим, як сонячний промінь, малюнком; невеличкими домірними нарисами, що розгортують перед очима велику – безмірно велику – картину людського горя, краси світової, виявляють безодню глибину думок, таємні поривання душі, забої невеличкого серця!.. Та так тільки справжній художник зможе писати!”

Народність мови, краса, глибина й емоційність думки, картинність сцен... Справді, в оповіданні „Харитя” щільно переплелися шари усно-побутової оповідності, фольклорної, міфологічної, розмовно-побутової поетики, акварельна майстерність описів, які зв’язані всуціль пронизливим співчуттям автора, його людяністю.